

## ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ОКРУГИ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943)

### CHURCH LIFE IN THE KYIV GENERAL DISTRICT DURING THE NAZI OCCUPATION (1941–1943)

**Постановка проблеми в загальному вигляді.** Стан церковного життя в Київській генеральній окрузі 1941–1943 рр. є маловивченою темою, яка висвітлює тогочасні відносини між тоталітарною державою, що намагалася використовувати Церкву як свій інструмент пропаганди й налаштування українців проти радянського режиму, та Церквою, яка прагнула використати відхід радянської атеїстичної влади на користь власної розбудови, щоб повернути своє становище в суспільстві, як за часів Російської імперії.

Проте доволі швидко стало зрозуміло, що одні окупанти замінили інших, і, якщо Церква хотіла існувати, їй потрібно було йти на певні поступки владі, що не хотіла зміцнення і утвердження однієї Української Церкви, натомість всіляко протистояла залагодженню розколу, що стався в Почаєві в 1941 р., і

*У статті розглянуто церковне життя Київської генеральної округи під час нацистської окупації. Простежено ставлення нової нацистської адміністрації до УАПЦ у різні періоди окупації, коротко висвітлено боротьбу нової окупаційної влади проти будь-яких актів, спрямованих на об'єднання двох гілок православ'я на українських землях, та діяльність єпископату УАПЦ у Києві та в межах Київської генеральної округи. Автор дійшов висновку, що нова німецька адміністрація, хоч і не забороняла церковну діяльність, як попередня радянська влада, проте намагалася перетворити Церкву на ефективний інструмент у боротьбі з більшовизмом, всіляко присікаючи будь-які національні процеси серед духовенства та вірних через побоювання відродження національної ідентичності та руху опору новому окупаційному режиму.*

\* Аспірант Київської православної богословської академії.

\*\* Postgraduate student of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

всіляко підтримувала протистояння між двома гілками православ'я.

Однак неможливо не зазначити, що нацистський режим зробив надзвичайно багато для розбудови обох гілок православ'я, і Київ, який, хоч і не мав статусу столиці Райхскомісаріату Україна, але, залишаючись великою адміністративною одиницею, дає змогу простежити церковні процеси, що відбувалися на теренах України на той час.

**Мета** статті — розкрити різні аспекти церковно-релігійного життя в межах Київської генеральної округи Райхскомісаріату Україна, взаємодію різних гілок православ'я між собою, а також із окупаційною владою у цей період.

Зважаючи на мету дослідження, автор ставив перед собою такі **завдання**:

- висвітлити період відродження церковного життя в Києві та на Київщині з приходом туди нової окупаційної влади;
- дослідити ставлення німецької окупаційної адміністрації до Української Автокефальної Православної Церкви в різні періоди окупації;
- окреслити ставлення окупаційної адміністрації до православ'я і релігії загалом.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Період німецької окупації України 1941–1943 рр. тривалий час залишався малодослідженим в аспекті церковно-релігійного життя. Лише з проголошенням незалежності України відкрився доступ до архівних фондів, що дозволило

**Ключові слова:** окупація, церква, релігія, єпископ, православ'я, розкол.

*The article provides a detailed analysis of church life in the Kyiv General District during the Nazi occupation, focusing on the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC). It explores the evolving stance of the Nazi authorities toward the UAOC throughout various stages of the occupation. Initially tolerated as a counterbalance to Bolshevism, the Church soon found itself under strict scrutiny. The author highlights the systematic efforts of the Nazi regime to block any initiatives aimed at unifying different branches of Orthodoxy in Ukraine, seeing such movements as potential threats to their control. Particular attention is given to the roles and actions of UAOC bishops in Kyiv and across the district, who, despite pressure, attempted to maintain ecclesiastical structures and religious life amid a hostile political environment. Ultimately, the article argues that the Nazi administration, while less repressive than the Soviet regime in terms of outright bans on religious practice, sought to instrumentalize the Church for its own ideological goals. Religion was permitted only insofar as it could serve anti-Bolshevik propaganda, and any expression of Ukrainian national consciousness — whether through church leadership or among the faithful — was aggressively stifled. The Church thus found itself in a precarious position, allowed to function but stripped of autonomy, caught between serving the spiritual needs of its people and resisting becoming a pawn of the*

історикам детально вивчити долю Православної Церкви в окупованій Україні; ідеться, зокрема, про Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Місто Рівне також відіграло важливу роль у вивченні цієї проблематики, адже саме там знаходилася столиця Райхскомісаріату Україна, і збереглися деякі важливі архівні документи, які зараз зберігаються в Державному архіві Рівненської області (ДАРО). Також проаналізовано праці дослідників зазначеної тематики: Н. Стоколос, І. Власовського, В. Рожка, прот. Т. Міненка та ін. Важливу роль у дослідженні відіграли також листи історичних осіб — сучасників цього періоду, які можна вивчити завдяки публікаціям українців на еміграції. Однією з таких публікацій-збірників є Мартирологія Українських Церков.

*occupation regime. Through this lens, the author reveals the broader strategy of the Nazis to suppress national identity and neutralize potential centers of resistance under the guise of religious tolerance.*

**Keywords:** *occupation, church, religion, bishop, Orthodoxy, schism.*

**Виклад основного матеріалу.** Із моменту вигнання радянських військ із українських земель та окупації їх німецькою адміністрацією з'явилася нова адміністративна одиниця, яка мала назву Райхскомісаріат Україна, що охоплювала більшість етнічних українських земель та поділялася на 6 генеральних округ, однією з яких була Київська генеральна округа (територія сучасних Київської, Черкаської та Полтавської областей). На цей момент Церква, яку всіляко обмежувала радянська влада, отримала можливість для свого відновлення та розвитку, адже нова адміністрація спочатку вважала її союзником у боротьбі з більшовизмом і ніяк не перешкоджала її розвитку.

Політика німецької окупаційної адміністрації щодо адміністрації Автокефальної Церкви на визволених українських землях<sup>1</sup> була мінливою. На початкових етапах окупації УАПЦ користувалася відносною лояльністю: дозволялося відкривати храми, проводити богослужіння українською мовою, висвячувати нових священників та єпископів, а церковна ієрархія мала змогу функціонувати без значних обмежень. Проте згодом німецька адміністрація перейшла до активної підтримки Автономної Православної Церкви, що супроводжувалося передачею храмів УАПЦ до юрисдикції АПЦ з метою провокування міжконфесійного протистояння.

Хоч на момент нацистської окупації Київ не був адміністративним центром українських земель, проте відіграв важливу

роль у відродженні УАПЦ та її боротьбі за незалежне існування.

Станом на початок 1942 р. у Києві залишилося лише три храми та вісім священнослужителів УАПЦ, тоді як інші парафії та монастирі перейшли під омофор єпископа Автономної Православної Церкви Пантелеймона, який активно співпрацював із окупаційною владою. 2 лютого 1942 р. один із керівників СС України Томас видав спеціальну директиву, яка стосувалася УАПЦ. У ній наказувалося всіма силами завадити створенню загальноукраїнської Православної Церкви під керівництвом митрополита. Причиною цієї директиви було побоювання німецької окупаційної адміністрації щодо зростання впливу УАПЦ. Німці остерігалися, що посилення позицій УАПЦ може зменшити їхній контроль над населенням і сприяти відродженню національних ідей, які загрожували їхній окупаційній політиці. Німецька окупаційна адміністрація не забороняла релігійну діяльність, але всіляко намагалася її контролювати. Для контролю за діяльністю церков та інших релігійних організацій німці створили в системі управління імперської безпеки СД спеціальний відділ. Його завданням було вивчення настроїв духовенства та віруючих всіх конфесій і контроль над діяльністю церковних організацій. Крім того, цей відділ вербував агентів серед церковнослужителів. Саме завдяки своїм агентам німці дізнавалися про більшість важливих церковних рішень і мали можливість їм завадити [Вишневецький, 1999, с. 3].

Варто зазначити, що навіть у таких умовах місцеві громади Київщини намагалися зберегти українську мову на богослужіннях та відстоювати свою національну ідентичність та протистояти Автономній Церкві. Це можна побачити з деяких архівних документів, що збереглися до нашого часу, зокрема: *«До Київської Міської Управи Українського Автокефального Православного братства на Звіринці Заява Ми нижчепідписані мешканці – українці Звіринця всі бажаємо слухати Службу Божу на українській мові і тому просимо видати нам дозвіл організувати відправу в Видубицькому монастирі, віддавши в наше користування під Українську Автокефальну Православну Церкву як головний монастир, так і літню церкву. 1941 р. 18 жовтня. Головний монастир св. Георгіївський, літня церква — Чудо св. Михайла. Церковне братство: підписи – в кін. 11 осіб»* [13, арк. 96].

Про складні умови діяльності в цей період писав майбутній архиєп. Київський і Чигиринський Никанор у листі до архиєп. Полікарпа: *«Приїхали ми в Київ запізно, бо в нашому розпорядженні залишилися лише три церкви: Андріївський собор, храм на Солом'ян-*

ці та на Деміївці. Застали ми в Києві всього вісім осіб нашого духовенства» [7, с. 710] У період німецької окупації в Україні окупаційна влада активно намагалася загострити протиріччя між Автономною та Автокефальною православною церквою, використовуючи міжконфесійні конфлікти як інструмент контролю.

У період із 9 по 17 травня 1942 р. у Києві було пострижено в сан архимандритів і висвячено в єпископи УАПЦ 6 осіб. Серед них був і Степан Скрипник, який у постризі прийняв ім'я Мстислав. 12 травня відбулася його архиєпископська номінація, а 14 травня — хіротонія на єпископа Переяславського. Під час Київського Собору єпископів, який проходив у травні паралельно цим подіям, було прийнято низку постанов, серед яких: просити для архиєпископів Олександра і Полікарпа титули митрополитів, а владика Никанора прийняти під своє безпосереднє керівництво Київську кафедру і титул архиєпископа Київського і Чигиринського. Також 23 червня 1942 р. в Андріївському соборі владики Никанор, Мстислав, Сильвестр рукопоклали архимандрита Володимира в єпископа Черкаського, а 2 серпня архимандрита Платона Артем'юка в єпископа Заславського [Рожко, 2017, с. 58] Упродовж літа 1942 р. кількість парафій УАПЦ швидко зростала, незважаючи на перешкоди з боку автономістів та перепони з боку окупаційної адміністрації. Лише на Київщині на 1 вересня 1942 р. було 298 парафій. [Колодний, 1999, с. 530]

Єпископські хіротонії звершувалися напівтаємно в нижній церкві Андріївського собору м. Києва. Така конспіративність пояснювалась посиленням тиску окупаційної влади на Церкву. Заступник рейхскомісара Е. Коха П. Даргель, виконуючи інструкції А. Розенберга, всіляко перешкоджав нормалізації внутрішнього життя Церкви. Він чинив перешкоди роботі собору УАПЦ 12 травня 1942 р., який хотів повернути Церкві нормальну структуру; заборонив висвячувати нових єпископів, а висвяченим заборонив виїжджати на місце їхнього пастирського служіння. Священникам заборонялося проводити добродійну діяльність. Рейхскомісар Е. Кох у своєму розпорядженні від 26 травня 1942 р. наказав, щоб надалі висвяти єпископів не відбувалися без попереднього погодження з урядом Райхскомісаріату України. Крім того, у Райхскомісаріат необхідно було подати докладну біографію кандидата [Власовський, 1998, с. 222–223].

Виникнення в Україні двох православних центрів — автономного та автокефального — спричинило суперечності між владиками Олексієм Громадським і Полікарпом Сікорським.

Конфлікт загострився навколо питання церковної юрисдикції в умовах німецької окупації. Митрополит Полікарп наполягав на законності свого титулу Адміністратора УАПЦ і підтримував підпорядкування Варшавському митрополиту Діонісію. Свою позицію він пояснював тим, що автокефалія була надана у 1924 р. Вселенським Патріархом не Польщі як державі, а Православній церкві, яка діяла на її території. Натомість митрополит Олексій виступав за збереження підпорядкування Московському патріархату доти, доки всі автокефальні Церкви, включно з Московською, не визнають канонічності автокефального статусу Української Церкви [Колодний, 1999, с. 521–523].

Окупаційна ж адміністрація відповідно до інструкції військового командування від травня 1942 р. мала наказ лише «спостерігати дуже пильно за суперечкою між церквами» та «мати довірених осіб також і в церквах, щоб перевіряти, чи не проводиться антинімецька, сепаратистська або націоналістична пропаганда в церквах або назовні». Весною 1942 р. німецькі аналітики зазначили, що: «керівництво автокефальної церкви... своєю поведінкою довело, що його лояльність, яка підкреслювалася перед верхами, лише зовнішня і по відношенню до німецьких установ насправді різко фехтувальна і ворожа... автокефальний напрямок церкви сприяв посиленню антигерманської націонал-української пропаганди». В одному з тодішніх документів SD повідомлялося: «Найсильнішою опорою та єдиною легальною організацією є автокефальна Церква Полікарпа. Церква та політичний рух тут майже ідентичні. З огляду на те, що населення визнає священника за авторитетного вождя, то в цьому є велика небезпека» [Стоколос, 2003, с. 341–342].

Своєрідним «керівництвом до дій» стала проведена 11 квітня 1942 р. розмова А. Гітлера у вузькому колі наближених про вірування населення окупованих територій, заборона «влаштування об'єднаних церков для хоч трохи значних значних російських територій». «Нашим інтересам, — А. Гітлер, — відповідало б таке становище, при якому кожне село мало б власну секту, де розвивалися б свої особливі уявлення про Бога. Навіть якщо у цьому випадку в окремих селах виникнуть шаманські культи, подібні до негритянських чи американо-індіанських, то могли б це тільки вітати, оскільки це лише збільшило б кількість факторів, які дробили російський простір на малі одиниці» [Стоколос, 2003, с. 352].

У червні 1942 р. Україну вперше відвідав рейхсміністр зайнятих східних територій Альфред Розенберг. 20 червня на нараді

у м. Рівному у своїй промові він зазначив, що українці повинні бути вдячними німецьким збройним силам за звільнення України від радянської влади. Він закликав до співробітництва, яке має особливо виявлятися у праці в сфері сільського господарства. Альфред Розенберг стверджував, що піднімається приби-та культурна свідомість, плекається рідна мова, дається свобода релігії. Рейхсміністр також гордовито заявив, що німецька оку-паційна влада «мусила, зважаючи на те, взяти на себе культур-ний провід цього відродження» [Міненко, 2000, с. 310].

Про корисливо-зневажливе ставлення окупантів до Церкви свідчить лист М. Бормана до А. Розенберга від 23 липня 1942 р., в якому зазначалося, що слов'янські народи потрібні остільки, оскільки працюватимуть на користь німецького народу; якщо ж вони стануть недієздатними, то мають вимерти. Освіту німецькі окупанти звели до найнижчого рівня, оскільки кожна освічена людина в майбутньому здатна стати потенційним ворогом. Та-кож вони планували віднайти відповідні засоби для зменшення населення міст. Борман вважав, що релігію доцільно «знищити їм, як засіб відвернення уваги» [Міненко, 2000, с. 250].

У цей час досягло свого апогею негативне ставлення нацистів до активної діяльності єп. Мстислава. Наприкінці вересня він отримав наказ такого змісту: *«Генерал-комісар генеральної округи Києва. Київ, 22 вересня 1942 р. До єпископа Мстислава. З політич-них причин забороняю Вам перебувати будь-де в Україні на захід від Дніпра і в частині генеральної округи Києва, розташованій на схід від ріки. Доручаю Вам до 27 вересня 1942 р. залишити Київ. Про дату Вашого від'їзду й місце, куди Ви виїжджаєте, доручаю повідомити мене. У заступництві Фон Бюнац»*. Але владика не поспішав ви-конувати цей наказ і через декілька днів отримав новий: *«Оскіль-ки до сьогоднішнього дня Ви не подали нам вимаганої інформації про Ваш виїзд і місце, куди Ви виїжджаєте, оцим востаннє остерігаю Вас виконати цю вимогу і негайно повідомити нас, куди Ви їдете. Вста-новлюємо Вам оцим термін до суботи, 3 жовтня»* [4, арк. 8]. Проте єп. Мстислав проігнорував обидва накази і 3 жовтня перебував у м. Луцьку, де з 2 по 9 жовтня 1942 р. у Свято-Троїцькому со-борі всупереч забороні німецької окупаційної влади працював Собор єпископів УАПЦ, хоча німцям повідомили, що відбува-тимуться лише «приватні розмови єпископів». 4 жовтня Собор надав титул митрополита архієпископам Полікарпові Сікор-ському й Олександрові Іноземцеву. Одним із головних питань, які розглядалися на Соборі, була проблема об'єднання Церков. Спеціально створена комісія виробила проект ухвали, а архієп.

Никанор і єп. Мстислав були послані як делегати цього Собору до митр. Олексія Громадського до Почаєва. 8 жовтня 1942 р. після нетривалих переговорів у Почаєві митр. Олексій, архиєп. Никанор і єп. Мстислав підписали «Акт поєднання». Серед пунктів Акту можна виділити такі основні постанови:

- «визнаємо, що фактично Українська Автокефальна Православна Церква уже існує»;
- «Українська Автокефальна Православна Церква має поєднання з усіма Православними Церквами через Його Блаженство Блаженнішого митр. Діонісія, який до Всеукраїнського Помісного Собору являється місдоблюстителем Митрополичого Престолу»;
- «усі різниці канонічного характеру, що спричинилися до роз'єднання, нами розглянуті і більше не існують» [3, арк. 1].

Усі постанови стосовно заборони у священнослужінні було анульовано, а також скасовано всі постанови Соборів єпископів у Почаєві, Кременці та Києві. У кінці жовтня несподівано з'ясувалося, що єпископи Автономної Церкви засудили митр. Олексія за підписання Акту об'єднання і не дали на це своєї апробації [5, арк. 28].

23 жовтня митр. Олексія викликали до Райхскомісаріату, де він був змушений назвати підписаний документ «актом поєднаної комісії», «проектом» умови поєднання, який «вимагає для свого здійснення згоди усього об'єданого єпископату». Владиці вкотре нагадали, що Церква має бути аполітичною, а на майбутнє рекомендували вирішувати важливі питання церковного життя «в порозумінні з владою» [Стоколос, 2003, с. 358]. Після розмови в Райхскомісаріаті і тиску з боку власного духовенства митр. Олексій написав послання до свого єпископату та вірних, в якому заявив: «Лише через тактовність до митр. Полікарпа я підписав цей акт, передбачаючи, що ніяких реальних результатів від цього не буде» [Власовський, 1998, с. 247]

Свою останню Службу Божу архиєп. Никанор відправив у неділю 19 вересня 1943 р. в Андріївському соборі; там же 21 вересня, на свято Різдва Пресвятої Богородиці попросився з вірними, які зі сльозами на очах прощались зі своїм владикою. Наступного дня він залишив архиєрейську резиденцію біля Святої Софії, а 24 вересня покинув Київ.

**Висновок.** Отже, нова окупаційна адміністрація дала українському народові можливість для відновлення церковно-релігійного життя за умови повної аполітичності, що вже було

значно краще, ніж життя Церкви в окупації радянській, проте значно гірше, ніж її розбудова в умовах державної незалежності. Нова окупаційна адміністрація, як і попередня, бачила в Церкві лише інструмент для виконання своїх цілей і аж ніяк не могла дозволити існування єдиної національної Церкви, тому що це обов'язково б означало формування в народі національної ідеї та ідентичності і посилювало б опір окупаційній адміністрації. Відновлення парафій і дозвіл висвячувати священників та єпископів швидко змінився на заборону робити зайві кроки без дозволу, а пізніше — на звинувачення у підтримці націоналізму та руху опору, що супроводжувалися обшуками, репресіями, розстрілами. Усі ці чинники унеможливлювали розвиток Церкви та швидко погасили початкові вияви лояльності до нової влади, показавши, що єдиним гарантом розвитку Церкви без обмежень може виступати тільки незалежна влада у незалежній державі.

1. Вишневський П. Українська Автокефальна Православна Церква у Польщі між світовими війнами. *Скриня*. 1999. № 43 (219). 15 с.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4 т. Т. 4. XX ст., ч. 2 / Іван Власовський. Київ: Либідь, 1998. 415 с.
3. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р-281. Оп.1. Спр. 4.
4. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р-281. Оп.1. Спр. 13.
5. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р-281. Оп. 2. Спр. 2.
6. Колодний А. Історія релігії в Україні. Київ, 1999. 735 с.
7. Мартирологія Українських Церков. У 4-х тт. Т. 1. Торонто; Балтимор, 1987. 1206 с.
8. Міненко Т., прот. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період). Вінніпег; Львів, 2000. Т. 1. 392 с.
9. Рожко В. Високопреосвященний Никанор Абрамович, архієпископ Київський і Чигиринський, митрополит УАПЦ на еміграції. Луцьк, 2017. 316 с.
10. Смирнов А. Неопублікований декрет митрополита Діонісія (Валединського) від 24 грудня 1941 року [Електронний ресурс] / Андрій Смирнов. Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15503/31-Smyrnov.pdf?sequence=1>.
11. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) Рівне: Ліста, 2003. 480 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 4398. Оп. 1. Спр. 4.
14. REFERENCES
15. Vyshnevsky P. Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Poland between the World Wars. *Skrynia*. 1999. No. 43 (219). 15 с.
16. Vlasovskiy I. Outline of the History of the Ukrainian Orthodox Church. In 4 vols. T. 4. XX century, part 2 / Ivan Vlasovsky. K. : Lybid, 1998. 415 с.

17. State Archives of Rivne Oblast (DARO). F. R-281. Op.1. Folder 4
18. State Archives of Rivne Oblast (DARO). F. R-281. Op. 1. Box 13.
19. State Archive of Rivne Oblast (DARO). F. R-281. Op. 2. Sp. 2.
20. Kolodnyi A. History of Religion in Ukraine - Kyiv, 1999. 735 c.
21. Martyrology of the Ukrainian Churches. 4 vols. 1206 c.
22. Minenko, T., Orthodox Church in Ukraine during the Second World War. 1939-1945 (Volyn period). Winnipeg; Lviv, 2000. Vol. 1. 392 p.
23. Rozhko V. His Eminence Nikanor Abramovych, Archbishop of Kyiv and Chyhyryn, Metropolitan of the UAOC in exile. - Lutsk, 2017. - 316 p.
24. Smirnov, A. UNPUBLISHED DECREE OF METROPOLITAN DIONYSIUS (VALEDINSKY) OF 24 DECEMBER 1941 [Electronic resource] / Andriy Smirnov Access to the resource: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15503/31-Smyrnov.pdf?sequence=1>
25. Stokolos N. Confessional and ethnic transformations in Ukraine (nineteenth – first half of the twentieth century) Rivne: Lista, 2003. 480 c.
26. Central State Archive of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (CSAU) F. 3673. Op. 4. Folder 474.
27. Central State Archive of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (CSAU). F. 4398. Op. 1. Folder 4.

- 
1. Vyshnevskiy P. Ukrainska Avtokefalna Pravoslavna Tserkva u Polshchi mizh svitovymi viinamy. Skrynia. 1999. № 43 (219). 15 c.
  2. Vlasovskiy I. Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy. V 4 t. T. 4. KhKh st., ch. 2 / Ivan Vlasovskiy. Kyiv: Lybid, 1998. 415 c.
  3. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (DARO). F. R-281. Op.1. Spr. 4.
  4. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (DARO). F. R-281. Op.1. Spr. 13.
  5. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (DARO). F. R-281. Op. 2. Spr. 2.
  6. Kolodnyi A. Istoriia relihii v Ukraini. Kyiv, 1999. 735 s.
  7. Martyrolohiia Ukrainskykh Tserkov. U 4-kh tt. T. 1. Toronto; Baltymor, 1987. 1206 s.
  8. Minenko T., prot. Pravoslavna Tserkva v Ukraini pid chas Druhoi svitovoi viiny. 1939–1945 (Volynskiy period). Vinnipeh ; Lviv, 2000. T. 1. 392 s
  9. Rozhko V. Vysokopreosviashchennyi Nykanor Abramovych, arkhiepyskop Kyivskiy i Chyhyrinskyy, mytropolyt UAPTs na emihratsii. Lutsk, 2017. 316 s.
  10. Smyrnov A. Neopublikovanyi dekret mytropolyta Dionysiia (Valedynskoho) vid 24 hrudnia 1941 roku [Elektronnyi resurs] / Andrii Smyrnov Rezhym dostupu do resursu: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15503/31-Smyrnov.pdf?sequence=1>.
  11. Stokolos N. Konfesiino-etnichni transformatsii v Ukraini (KhIKh – persha polovyna KhKh st.) Rivne: Lista, 2003. 480 s.
  12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy). F. 3676. Op. 4. Spr. 474.
  13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy). F. 4398. Op. 1. Spr. 4.
  14. REFERENCES
  15. Vyshnevsky P. Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Poland between the World Wars. Skrynia. 1999. No. 43 (219). 15 c.

16. Vlasovsky I. Outline of the History of the Ukrainian Orthodox Church. In 4 vols. T. 4. XX century, part 2 / Ivan Vlasovsky. K. : Lybid, 1998. 415 c.
17. State Archives of Rivne Oblast (DARO). F. R-281. Op.1. Folder 4
18. State Archives of Rivne Oblast (DARO). F. R-281. Op. 1. Box 13.
19. State Archive of Rivne Oblast (DARO). F. R-281. Op. 2. Sp. 2.
20. Kolodnyi A. History of Religion in Ukraine - Kyiv, 1999. 735 s.
21. Martyrology of the Ukrainian Churches. 4 vols. 1206 s.
22. Minenko, T., Orthodox Church in Ukraine during the Second World War. 1939-1945 (Volyn period). Winnipeg; Lviv, 2000. Vol. 1. 392 p.
23. Rozhko V. His Eminence Nikanor Abramovych, Archbishop of Kyiv and Chyhyryn, Metropolitan of the UAOC in exile. - Lutsk, 2017. - 316 p.
24. Smirnov, A. UNPUBLISHED DECREE OF METROPOLITAN DIONYSIUS (VALEDINSKY) OF 24 DECEMBER 1941 [Electronic resource] / Andriy Smirnov Access to the resource: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15503/31-Smyrnov.pdf?sequence=1>
25. Stokolos N. Confessional and ethnic transformations in Ukraine (nineteenth – first half of the twentieth century) Rivne: Lista, 2003. 480 s.
26. Central State Archive of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (CSAU) F. 3673. Op. 4. Folder 474.
27. Central State Archive of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (CSAU). F. 4398. Op. 1. Folder 4.